

Радівілов Д. А.

ХАЛІФАТ 'АЛІ В СІРІ ІБАДИТА ХАЛІДА Б. КАХТАНА

Сіра ібадитського 'аліма й факиха оманця Абу Кахтана Халіда б. Кахтана ал-Хіджарі¹ (кінець IX – початок X ст.) – стисла ретроспектива мусульманської історії від утворення світу до падіння першого ібадитського *імамату* в Омані (кінець IX ст.), акценти в якій розставлені відповідно до принципів релігійно-політичної доктрини ібадитів.

Твір Абу Кахтана – важливе джерело відомостей про драматичні події другої половини IX ст., коли частина оманських ібадитів повстала проти пристарілого імама ас-Салта б. Маліка ал-Харуси, *імамат* котрого тривав безпрецедентно довго – майже тридцять п'ять років (851–886 рр.). Непокора, інспірована факихом Мусою б. Мусою, завершилася усуненням ас-Салта від влади: противники імама склали присягу своєму лідерові Рашиду б. ан-Надру і проголосили його новим очільником мусульман. Навколо політичного конфлікту, пов'язаного з відставкою ас-Салта б. Маліка й обранням Рашида б. ан-Надра, розгорілася запекла доктринальна дискусія, участь у якій, на боці поваленого імама, брав автор нашого твору – Халід б. Кахтан. Унаслідок суперечки вчене середовище оманських ібадитів розділилося на три табори: тих, хто прийняв Рашида б. ан-Надра в якості легітимного імама; тих, хто й надалі вважав законним лідером мусульман ас-Салта б. Маліка аж до його смерті (889 р.), – до них належить Халід б. Кахтан; а також тих, хто не приєднався до жодної із двох «партій», зайнявши позицію *вукуфа*. Апелюючи до Корану й сунни пророка Мухаммада, вдаючись до розлогих історичних екскурсів, Абу Кахтан намагається довести, що дії його політичних опонентів не мають нічого спільного із праведною традицією перших мусульман, а тому є хибними.

¹ *Сірат аш-шайх ал-факих Абі Кахтан Халід б. Кахтан рахімаху-ллах* [...ас-Сійар ал-'уманійя, 113–149]; *Сіра тунсаб іла Абі Кахтан Халід б. Кахтан рахімаху-ллах* [ас-Сійар ва-л-джавабат... 1989, 81–147]. У ібадитській літературі твір Абу Кахтана часто фігурує під назвою *ас-Сіра ал-Кахтанійя* [ас-Самаді 2003].

З-поміж іншого Абу Кахтан приділяє значну увагу халіфату 'Алі й подіям, що його супроводжували, зокрема анти'алідському повстанню під проводом 'А'іші, Талхи й аз-Зубайра, бою при Сиффіні, третейському розгляду між 'Алі й Му'авією і пов'язаному з ним розколу в таборі прихильників 'Алі. Даючи принципову оцінку доленосним подіям мусульманської історії, ібадит трактує вчинки відомих діячів минулого як приклад, вартий засудження або наслідування, і екстраполює зроблені висновки на політичні реалії свого часу.

У дусі ібадитської доктрини, Халід б. Кахтан трактує вбивство халіфа 'Усмана як акт, учинений правовірними мусульманами в повній відповідності до букви Корану, після того як каяття халіфа у скоєних гріхах виявилось нещирим, а сам він, унаслідок цього, перетворився на правителя-кафіра:

«Коли ж 'Усман зрікся свого покаяння, став упиратися, відмовляючись відплатити по праву, і мусульмани дізналися про його невір'я, вони не стали призначати людину, яка б убила його, а вступили з ним у сутичку. І Аллах дарував їм перемогу, вони здолали помічників 'Усмана й убили його після того, як він утратив віру й відрікся від неї, за вироком Корану, <...> оскільки Аллах говорить: 'Убивайте ватажків невірних: вони не дотримуються клятв, даних вам. Можливо, це буде для них покаранням' [Коран, 9 («Каяття»): 12 (12)]».

Передачу влади наступному халіфові – 'Алі б. Абу Талібу – ібадитський автор вважає легітимною з усіх точок зору, причому зауважує: клятва на вірність 'Алі, окрім традиційної обіцянки дотримуватися Корану й сунни Пророка, містила ще одну суттєву вимогу – уся мусульманська громада, так само, як і новий лідер мусульман, повинні були повністю зректися 'Усмана й вести боротьбу з кожним, хто засуджував убивство невірного халіфа. Мусульмани, які виправдовували 'Усмана, брали участь в акціях помсти за кров халіфа, ставали на сторону імама-кафіра, виступаючи проти нового, законно обраного лідера правовірних – 'Алі б. Абу Таліба. Халід б. Кахтан підкреслює: Талха й аз-Зубайр присягнули 'Алі, погоджуючись з усіма положеннями клятви, і тим самим визнали правомірність убивства 'Усмана.

'Алі діяв у відповідності до положень присяги – від намісників, призначених 'Усманом, він зажадав покаяння й не затверджував

жодного з них, допоки той не зрікався прихильності до нечестивого халіфа. Покаяння правителів і пересічних мусульман відбувалося публічно, згідно із традицією, яку заповідав Посланник Аллаха: «За кожен гріх слід каятися: за потаємний гріх – у душі, за гріх, скоєний відкрито, – привселюдно»².

Виступ Талхи й аз-Зубайра проти ‘Алі сприймається ібадитським автором як віроломне порушення присяги. Оцінка їхніх дій недвозначна: обидва – й Талха, і аз-Зубайр – заслуговували на смерть і були вбиті правовірними на законних підставах, оскільки «намірилися вступити в боротьбу з мусульманами, захопили Басру й убили деяких із місцевих мусульман, видерли бороду в ‘Усмана б. Хунайфа, намісника ‘Алі в Басрі, і зчинили там безлад». ‘Алі і його прибічники не поспішали вступити в бій із бунтівниками, оскільки хотіли з’ясувати істинні мотиви ватажків заколоту. За твердженням ібадита, спочатку ‘Алі намагався встановити, які саме претензії мають до нього ‘А’іша, Талха й аз-Зубайр: «Що ви мені закидаєте? Узурпацію *імаамату*, несправедливе судочинство або присвоєння суспільних грошей?» Не отримавши відповіді, мусульмани дійшли висновку: у лідерів опозиції немає жодних підстав, аби звинувачувати халіфа, отже їхній виступ проти нього слід вважати протиправним. Від цього моменту учасників анти‘алідського руху слід іменувати не інакше, як «людьми, які чинять несправедливість» (*ал-фі’а ал-багія*), а з ними наказав битися Аллах: «Якщо в суперечку вступають два загони віруючих, то примиріть їх. Але якщо один із них чинить несправедливість (*багат*) щодо іншого, бийтеся проти того, який чинить несправедливе (*табі*), допоки він не повернеться до веління Аллаха. Якщо ж він повернеться, то примиріть їх по справедливості і будьте неупередженими, адже Аллах любить неупереджених!» [Коран, 49 («Кімнати»): 9 (9)]. Правовірні мусульмани не могли зігнорувати веління Всевишнього, вони відреклися від аз-Зубайра й він був убитий, оскільки не хотів покаятися за вчинені діяння, а Талха загинув у бою, «продовжуючи чинити опір ісламу».

З-поміж мусульман, які бажали помститися за ‘Усмана, ‘А’іша, удова пророка Мухаммада, удостоєна двоякої оцінки. З одного боку, ібадит визнає: ‘А’іша брала активну участь у повстанні проти

² У *Cipri* наводиться лише *матн* хадісу.

'Алі, тобто підтримала заколотників, які вчинили бунт проти легітимного імама віруючих. Її поведінка, так само, як і дії решти ватажків анти'алідського руху, по суті була протиправною, таким чином, ті мусульмани, що наважилися виступити проти 'А'іші зі зброєю в руках, учинили правомірний опір. Із другого боку, Абу Кахтан не піддає ані найменшому сумніву високий статус 'А'іші як «матері віруючих», цитує відомий хадіс, згідно з яким 'А'іші, так само, як і решті дружин Пророка, гарантовано місце в раю³.

Той факт, що 'А'іша приєдналася до Талхи й аз-Зубайра, ібадит трактує як чергове випробування для мусульман, замислене Аллахом, аби перевірити їх на вірність собі: «Коли ж 'А'іша вчинила несправедливе щодо віри, мусульмани зрозуміли, що випробовуються боротьбою проти неї. Тоді один із них (наш автор припускає: його звали Зайд б. Хисн. – Д. Р.) сказав: «Як на мене, то я засвідчую, що вона – дружина Посланника Аллаха <...> в раю, але Аллах випробовує вас нею, аби подивитися, кому ви підкоряєтеся – Йому чи їй!» У якості підґрунтя для такої тези наводиться коранічна сентенція, в якій Всевишній попереджає мусульман про випробовування, що чекають на них у майбутньому: «Невже люди вважають, що їх залишать [у спокої], після того як вони скажуть: 'Ми увірували', – і вони не піддаватимуться випробуванням?» [Коран, 29 («Павук»): 1 (1–2)]. Ті віряни, які піддалися цьому іспиту, волею Аллаха опинилися перед серйозним вибором, і добросчесні з них ухвалили єдине правильне рішення: «Воістину, покора Всевишньому важливіша!»⁴

³ Наводиться лише *матн* хадісу: «Мої дружини у земному житті будуть моїми дружинами в раю».

⁴ Результат цього іспиту був відомий Всевишньому наперед: «Аллах знав, хто буде бунтівником, а хто йтиме прямим шляхом». Випереджаючи запитання: навіщо Всевишній улаштував іспит, результат якого був відомий йому наперед, – ібадит пояснює: такі випробовування необхідні передусім для самих створінь Аллаха. Всевишній відає про все, що було, що є і що відбуватиметься в майбутньому, отже наперед знає, хто з його творінь заслуговує на покарання і на яке саме. Однак при цьому Аллах хоче, аби його відплата була справедливою, тобто доведеною, обґрунтованою, передусім – для самого винуватця. Аби провина грішника і справедливість призначеного йому покарання були очевидними для всіх, Аллах влаштовує випробовування для своїх створінь (аналогія з іспитами для ангелів, Адама і Хавви, про які йдеться на початку *Сирі* Абу Кахтана [про це докладно див.: Радівілов 2010]).

Значну частку відповідальності за участь удови Пророка у виступі проти ‘Алі ібадитський автор покладає на Талху й аз-Зубайра: «Талха й аз-Зубайр увели ‘А’ішу в оману, сказавши їй, що ‘Усман був убитий після того, як склав присягу, і ‘Алі узурпував *імамат*, не порадившись із мухаджирами й ансарами. І вони (Талха й аз-Зубайр. – Д. Р.) не полишали ‘А’ішу, поки не обманули її й <...> не змусили вийти з будинку, в якому наказав їй залишатися Аллах». Перед тим як Талха й аз-Зубайр спровокували ‘А’ішу на заколот проти ‘Алі, удова Пророка додержувалася правильної позиції щодо усунення ‘Усмана від влади і його вбивства: раніше, з Кораном у руках, ‘А’іша засвідчувала, що ‘Усман «впав у безвір’я відносно того, що міститься в Сувоях». До того ж, свого часу ‘А’іша сама доклала зусиль, аби неподобства, які чинив халіф ‘Усман, стали явними для всіх мусульман (про це докладніше див.: [Большаков 1998, 26–27]. Тут цю думку наводить інша удова Пророка – Умм Салама, коли, напередодні заколоту, ‘А’іша безуспішно вмовляє її приєднатися до виступу проти ‘Алі).

Формально, провина ‘А’іші полягала в порушенні настанови Аллаха, а саме – вимоги Всевишнього до дружин Пророка, аби ті «залишалися вдома»⁵, а також в ігноруванні того попередження, яке сам Мухаммад завбачливо дав ‘А’іші, застерігаючи дружину від неслуху, а в інтерпретації ібадита – від заколоту (*фітна*) проти ‘Алі⁶.

⁵ Очевидно, мається на увазі заклик Всевишнього: «Дружини Пророка! Ви не такі, як будь-яка з жінок. Якщо ви боїтеся Господа, <...> залишайтеся в своїх домівках...» [Коран, 33 («Сонми»): 32–33 (32–33)], – який у контексті міркувань ібадитського автора слід розуміти не стільки як заклик не виходити з оселі або не брати участі в публічних заходах, скільки як заборону на вчинення дій, що могли б сприятися як політичний демарш.

⁶ На підтвердження цієї тези наводиться хадіс – як і в попередніх випадках, без *існаду*: одного разу, у присутності ‘А’іші і ще однієї дружини – Умм Салами, Посланник Аллаха промовив: «Якась із вас двох їхатиме на верблюді з довгим хвостом, і на неї гавкатимуть собаки Хав’аба (Хав’аб – місце на шляху з Мекки до Басри. – Д. Р.)». У цей момент Умм Салама тримала якусь посудину, однак після таких слів Пророка жінка розхвилювалася, руки в неї затремтіли і посудина впала на землю. ‘А’іша ж, почувши чоловіка, лише легковажно посміхнулася, на що Посланник Аллаха зауважив: «На мою думку, нею будеш ти, червоногуба». Таким чином, Мухаммад буцімто передбачив події 36/656 р., у

До покаяння вдову Пророка спонукав 'Аммар б. Йасір – один із найвідданіших прибічників 'Алі⁷. Під час бесіди 'А'іша

тому числі їхній кульмінаційний момент – так звану «битву [навколо] верблюда», під час якої 'А'іша сиділа в паланкіні, встановленому на спині тварини, і критично відзивався про участь своєї дружини у майбутньому виступі анти'алідських сил. Ібадитський автор розглядає хадіс як попередження або настанову, дану Посланником Аллаха своїй дружині, а наступні події за участю 'А'іші – як неслух з її боку, вартий каяття.

⁷ 'Аммар б. Йасір – один із перших мусульман, сподвижник Пророка, учасник хіджри в Абіссінію. 'Аммар брав участь у боях при Бадрі й Ухуді. Під час халіфату Абу Бакра боровся з «відступниками» (*ahl ar-ridda*) у Йамамі, де, у бою проти лжепророка Мусайлімі, втратив вухо. При халіфі 'Умарі був призначений намісником у Куфі, учасник завоювання Хузистану. У роки правління 'Алі – найближчий його сподвижник: напередодні бою 'Алі з коаліцією Талхи, аз-Зубайра й 'А'іші 'Аммар мобілізував населення Куфи на підтримку халіфа, а після перемоги 'Алі в «битві верблюда» супроводжував полонену 'А'ішу до Басри. Деякі коментатори Корану пов'язують з 'Аммаром аят: «А серед людей є й такий, котрий продає себе (*man йаширі нафсаху*), прагнучи благовоління Аллаха, а Аллах – милосердний до своїх рабів» [Коран 2 («Корова»): 203 (207)] [EI, vol. I, 448], – знаковий для ібадитів: в ібадитській традиції за справжніми мусульманами, які зі зброєю в руках боронять іслам, закріпилося найменування *шурат* (ті, котрі продають [себе Аллахові]), яке, очевидно, становить алузію наведеного айата. Не заглиблюючись у лінгвістичний аналіз коранічного вірша, лише зазначимо, що арабське дієслово *шара* – авто-антонім, тобто слово, що одночасно має протилежні значення: у нашому випадку – «продавати» і «купувати». Звідси, у перекладі айата, як, власне, і в інтерпретації терміна *шурат*, можливі варіанти, зумовлені саме цією обставиною: «Среди людей есть и такой, который *продает* свою душу, надеясь снискать довольство Аллаха...» – Е. Р. Кулієв; «А среди людей есть и такой, который *покупает* свою душу, стремясь к благоволению Аллаха...» – І. Ю. Крачковський; «В среде этих людей есть человек, который *продает* себя самого, желая угодного Богу...» – Г. С. Саблуков.

Варто підкреслити, що 'Аммар б. Йасір високо шанується шй'итами – як один із найвідданіших прихильників 'Алі б. Абу Таліба (*уй'ат 'Алі*) ще за життя Мухаммада й послідовний прибічник ідеї правонаступництва 'Алі після смерті Пророка. 'Аммар належить до «четвірки мусульман» (поруч із Мікдадом б. ал-Асвадом, Абу Зарром ал-Гіфарі й Салманом ал-Фарісі), «до яких уперше застосували найменування *ташаййу*» [ан-Наубахти 1973, 124]. Як буде видно далі, ібадитська традиція відводить 'Аммарові дещо іншу роль у долі 'Алі.

зізналася, що діяла, покладаючись на власний розсуд, порушуючи при цьому настанову Посланника Аллаха. Мусульмани пояснили ‘А’іші, у чому полягає хибність її позиції, удова Пророка визнала свою помилку й щиросердно та привселюдно розкалася⁸. На думку ібадита, одного каяття ‘А’іші було достатньо, аби правовірні реабілітували її у своїх лавах – про необхідність застосувати щодо ‘А’іші якесь покарання, наприклад у вигляді компенсацій на користь постраждалих під час конфлікту, у тексті не йдеться⁹.

⁸ Абу Кахтан наводить діалог, що нібито відбувся між ‘А’ішею й ‘Аммаром б. Йасіром: «Мусульмани підійшли до паланкіна ‘А’іші, і кілька чоловік увійшли до нього. Серед них був ‘Аммар б. Йасір, хай помилує його Аллах. ‘Аммар привітав ‘А’ішу: ‘Мир тобі, матінко!’ Однак та відповіла: ‘Ніяка я тобі не матінка!’ ‘Так, [матінка]! Навіть якщо тобі це і не до вподоби’, – зауважив ‘Аммар. Тут ‘А’іша заявила: ‘Якби я не знала, що говорив про тебе Посланник Аллаха (мається на увазі хадіс, в якому пророк Мухаммад передвіщав ‘Аммарові рай. – Д. Р.), ти зараз почув би від мене дещо, що тобі точно не сподобалося б!’ ‘Аммар відповів: ‘Аллах, Аллах! О, матір віруючих! Мені не личить сперечатися в таку годину. Даруй, але ж, як кажуть наші родичі, ти вважала дозволеною мою кров і хотіла вбити мене?!’ Потім ‘Аммар звернувся до ‘А’іші із запитанням: ‘Повідай нам про цю війну, яку ти ведеш проти нас: так заповідав Посланник Аллаха, чи це твоє власне міркування (*ра’ї*)?’ ‘А’іша відповіла: ‘Так, це моє власне міркування’. Мусульмани всміхнулися: ‘Міркування жінки!’ І вони просвітили ‘А’ішу, пояснивши їй, у чому полягає закон. Після цього ‘А’іша мовила: ‘Воістину, я прошу вибачення в Аллаха і каюся перед ним’. Присутні вигукнули: ‘Аллах великий!’ Почувши їх, мусульмани, які перебували в таборі, закричали: ‘Аллах великий! Аллах великий!’»

Як бачимо, шанобливе ставлення до ‘А’іші не заважає мусульманам більш ніж скептично оцінювати намагання вдови Посланника на власний розсуд тлумачити релігійну традицію, зокрема в тих питаннях, які стосуються верховної влади у громаді віруючих. Ібадити не піддають сумніву хадіси, що передавалися через ‘А’ішу, – так, у найавторитетнішій в ібадитському середовищі збірці хадісів *Муснаді (ал-Джамі’ ас-сахіх) ар-Рабі’ б. Хабіба ал-Фарахіді* (пом. близько 786 р. або 791 р.) перекази зі слів ‘А’іші становлять значний і важливий масив релігійних знань [див., зокрема: ал-Буса’іді 1998, 41], проте не наділяють її правом на *іджтіхад*, висміюючи спробу ‘А’іші аргументувати свій політичний вибір за допомогою власного, незалежного, міркування (*ра’ї*).

⁹ Ібадитський автор підкреслює: у цій ситуації мусульмани мусили визнати покаяння ‘А’іші й вибачити її провину, – і пояснює чому: «якщо хто-небудь позбавив когось іншого життя або майна, будучи переконаним,

Розповідь про «вчинки 'Алі» (або про «поведінку 'Алі» – *sirat 'Alī*) у Басрі завершується констатацією факту: завдяки випробуванню, улаштованому Всевишнім, мусульмани дізналися, хто саме є їхніми ворогами. Мусульмани звернулися до ворогів із вимогою повернутися до справжнього ісламу: деякі з них, включаючи 'А'ішу, покаялися й засвідчили свою покору легітимному халіфові – 'Алі, а інші були винищені у повній відповідності до закону¹⁰.

що вчинив це відповідно до законів релігії й по праву, а потім з'ясував, що схибив, і тому покався і відрікся від своїх учинків, то від нього буде достатньо цього, за винятком того випадку, коли в нього залишилося щось із узятого майна – тоді він повинен повернути його. А якщо він зазіхнув на чийсь життя і майно, усвідомлюючи при цьому, що чинить заборонене, недозволене, йому належить покаятися <...>, а потім повернути все, що належить, власникам [цього майна], і він не буде прощений, поки не віддасть їм усе належне до останку. Затим мусульмани знову визнали 'А'ішу і прийняли від неї покаяння, не вимагаючи від неї відшкодувань, оскільки вона вважала, що діє згідно з релігією й відповідно до закону».

¹⁰ Всю свою оповідь про боротьбу 'Алі з 'А'ішею, Талхою і аз-Зубайром ібадитський автор називає «явним доказом проти хариджитів», тобто азракітів, ідеологія котрих, зокрема у ставленні до мусульман-нехариджитів, суперечить поміркованим поглядам послідовників Ібн Ібада. Принагідно, Абу Кахтан вдається до критики крайніх – а саме, тих із них, хто вважає законним брати у полон людей *кибли* і їхніх дітей, а також відбирати у якості воєнної здобичі (*ганіма*) їхнє майно. Очевидно, таким чином Халід б. Кахтан порівнює дії своїх політичних опонентів – ініціаторів відставки імама ас-Салта б. Маліка – з учинками азракітів, обвинувачуючи прибічників Рашида б. ан-Надра у порушенні засадничих положень ібадитської доктрини. Посилаючись на приклад перших мусульман, Абу Кахтан пояснює, як саме правовірним мусульманам слід ставитися до своїх супротивників, якщо ті належать до людей *кибли*:

«Коли вщухло невір'я й засіяв іслам, [мусульмани] не захоплювали майно [інших мусульман] у якості трофея і не брали у полон їхнє потомство. Саме так учинили мусульмани у день [облоги] будинку ['Усмана] – коли вони вбили 'Усмана, то не взяли в полон його потомство і не захопили нічого з його майна. Але якби мусульманам було дозволено брати в полон людей *кибли* й захоплювати їхнє майно, то вони не відмовилися б від цього й не порушили б звичай Пророка. Однак мусульмани наслідують приклад свого Пророка! А Пророк захоплював майно язичників у якості здобичі і забирив у полон їхнє потомство, окрім арабів – він не брав у полон потомство арабів. Він не забирив у полон [потомство] лицемірів (*мунафікун*) і не захоплював їхнє майно у якості

Надалі увага Абу Кахтана зосереджена навколо протистояння ‘Алі й Му‘авії, зокрема тих подій, що сталися під час бою при Сиффіні й мали визначальні наслідки для всієї громади мусульман. Як і у випадку з Талхою, аз-Зубайром і ‘А‘ішею, відомі факти мусульманської історії усвідомлюються автором відповідно до ібадитських уявлень про *вілайя* й *бара‘а*, невідворотність покарання за гріх і обов’язковість щирого каяття особи, що вчинила злочин. Абу Кахтан розкриває перед мусульманами справжні наміри Му‘авії, який, на думку автора, лише прикривався гаслом про помсту за вбитого халіфа ‘Усмана, насправді маючи політичну мету:

«Коли положення ‘Алі б. Абу Таліба усталилося, проти нього виступив Му‘авія б. Абу Суфйан, закликаючи людей до боротьби проти ‘Алі і при цьому удаючи, що він зовсім не бажає халіфату, а лише вимагає помститися за кров ‘Усмана, аби стягнути з них (тобто з мусульман, що вбили халіфа ‘Усмана. – Д. Р.) сповна й винищити їх, а потім повернути вирішення справи про халіфат у руки ради мусульман. Це була хитрість із боку Му‘авії, і допоміг йому в цьому проклятий ‘Амр б. ал-‘Ас».

Абу Кахтан удостоює принизливої оцінки прибічників Му‘авії, підкреслюючи достоїнства їхніх опонентів – правда, не самого ‘Алі, а його товаришів – видатних мусульман, мухаджирів і ансарів, які, керуючись настановою Аллаха, як і годиться, вступили в воєнної здобичі, хоча й наказував вести проти них *джихад*. Пророк не забороняв [мусульманам] вступати у спадкові і шлюбні зносини з лицемірами і не вважав за дозволене захоплювати їхнє майно й полонити їхнє потомство, а [лише] наказував битися з ними.

Якщо хариджити твердять: узяття в полон людей *кибли* й захоплення їхнього майна – дозволені, посилаючись при цьому на ‘Алі й намісника Абу Бакра, який прибув у Дабу, що в Омані, то [тим самим] вони обмовляють ‘Алі й Абу Бакра. Адже намісник, що прибув у Дабу, взяв у полон її жителів і захопив їхнє майно в якості трофеїв на підставі власного рішення (*ра‘й*), а не за рішенням Абу Бакра. Коли він повернувся з полоненими і здобиччю в Медину, виявилось, що Абу Бакр <...> уже помер, і халіфом після нього став ‘Умар б. ал-Хаттаб. ‘Умар одразу ж відіслав полонених і трофеї назад до Омани, жителям Даби. Він компенсував витрати полонених за свій рахунок, допоки вони не досягли [Даби]. А тому, хто взяв їх у полон, ‘Умар сказав: ‘Якби я дізнався, що ти взяв їх у полон, посилаючись при цьому на закон, я розривав би тебе на шматки й послав би в кожную область по частині твого тіла’».

сутичку з порушниками закону. Серед них особливо виокремлюється фігура 'Аммара б. Йасіра, якому Абу Кахтан відводить головну роль – у його переказі 'Аммар стає важливим учасником протистояння між 'Алі й Му'авією, в абсолюті уособивши принцип *тахкіма*, що палко обстоюється ібадитами: «Му'авія прийшов із більшим військом, яке складалося із сирійського наброду, і боровся проти 'Алі по волі Аллаха (за логікою Абу Кахтана, виступ Му'авії проти 'Алі – чергове випробування, приготовлене Аллахом для мусульман. – Д. Р.), допоки, як відомо нам і всім мусульманам, не впали по обидва боки тисячі вбитих, а із прихильників 'Алі й 'Аммара б. Йасіра ('Аммар ставиться на один щабель з 'Алі! – Д. Р.), також по волі Аллаха, – багато хто з мухаджирів і ансарів. І вони не мали жодного сумніву, що це сам Аллах велить їм боротися з ними (тобто з Му'авією і його військом. – Д. Р.) й відректися від них».

З початком збройного конфлікту між 'Алі й Му'авією у середовищі мусульман виникла група, яка не підтримала жодну із двох сторін: «Коли розпочалася сутичка, 'Абдаллах б. 'Умар і Са'д б. Абу Ваккас відмовилися від участі у війні – вони не приєдналися до 'Алі, але й не виступали проти нього від моменту вбивства 'Усмана. Деякі з мусульман зайняли щодо них позицію *вукуфа*, а деякі зреклися їх остаточно»¹¹.

Відповідно до Абу Кахтана, ініціатором продовження бою з Му'авією, після пропозиції останнього призупинити сутичку й вирішити питання за участю двох суддів, був той же таки 'Аммар б. Йасір – він змальований героєм-мучеником, який закликає правовірних до дій задля торжества закону, фактично перебравши на себе роль неформального лідера мусульман, дає поради самому халіфові, а 'Алі, у свою чергу, пов'язує з ним свої сподівання на перемогу, пам'ятаючи хадіс про 'Аммара, який засвідчує особливе

¹¹ Як бачимо, події першого століття хіджри вкотре трактуються автором як прецедент, відповідно до якого мусульманам слід розцінювати сучасні події й формулювати своє ставлення до них і до осіб, що беруть у них участь, – так само, як і в суперечці між 'Алі й Му'авією, під час конфлікту між ібадитським імамом ас-Салтом б. Маліком і його наступником Рашидом б. ан-Надром виникла група мусульман, що зайняли позицію *вукуфа*. Її представники утрималися від остаточного судження щодо обох супротивників, вважаючи кожного з них частково винним у порушенні закону (про це докладніше див.: [Радивилов 2010, 81–82]).

благовоління до нього самого Всевишнього: «Му‘авія б. Абу Суф-йан написав до ‘Алі, вимагаючи вчинення третейського розгляду. Мусульмани, довідавшись про це, сповістили ‘Аммара, і ‘Аммар сказав їм: ‘Підіть до ‘Алі й докоріть його’. Мусульмани пішли до ‘Алі, але він став усе заперечувати. Повернувшись до ‘Аммара, мусульмани розповіли йому про це. Тоді він сказав їм: ‘Тягніть за кільце (просмикнуте в ніс), допоки воно тягнеться’. ‘Аммар, як ми чули, сказав тоді ‘Алі: ‘Гей, ‘Алі! Істина Аллаха важливіша за вирок двох суддів!’ Потім ‘Аммар кинув клич: ‘Чи є тут хтось, хто бажає потрапити в рай?’ – і люди, які добре пам’ятали хадіс про ‘Аммара, зголосилися виступити разом із ним. ‘Алі зажадав від ‘Аммара запрягтися перед Господом, що він розіб’є Му‘авію, так само, як він запрягся розбити супротивників у День Верблюда й розбив їх. Адже про ‘Аммара передавався хадіс Пророка, хай благословить його Аллах і врятує – Посланник Аллаха казав, маючи на увазі ‘Аммара, хай помилує його Аллах: ‘Якби людина, вдягнута в саме лахміття, непомітна, запряглася перед самим Всевишнім, її клятва обов’язково справдилася б’». Змалювання обставин смерті ‘Аммара, за ступенем епічності, відповідає місцю, відведеному ‘Аммарові в подіях при Сиффіні: «Виступивши з мусульманами, котрі приєдналися до нього, перед самим боєм проти Му‘авії ‘Аммар відчув спрагу й попросив напиться. Йому піднесли *даях*¹². Тоді ‘Аммар вигукнув: ‘Аллах великий! Аллах великий! Сьогодні я побачуся з коханими: Мухаммадом і його соратниками (*хізб*)! Настав день, який призначив мені Посланник Аллаха, хай благословить його Аллах і врятує, – той день, коли ми з ним повинні зустрітися!’ А Пророк, хай благословить його Аллах і врятує, одного разу сказав ‘Аммару таке: ‘*Даях* буде останнім твоїм питвом у цьому житті’. Випивши той напій, ‘Аммар кинувся в бій проти Му‘авії і його прихильників і бився з ними, допоки він сам і ті мусульмани, кого обрав Всевишній, не впали вбитими, хай помилує їх Аллах».

Абу Кахтан знову повертається до питання гріха/злочину й каяття, цього разу – у контексті подій при Сиффіні. Фабула протистояння між ‘Алі й Му‘авією доповнюється темою вагань халіфа, який не може визначитися з остаточним рішенням. Зокрема, повідомляється, що відразу ж після загибелі ‘Аммара, одного зі

¹² *Даях* – молоко, розбавлене водою.

своїх найпалкіших прихильників, 'Алі спочатку поклався в розв'язанні своєї справи на рішення третейських суддів Абу Муси ал-Аш'арі й 'Амра б. ал-'Аса і припинив бій проти нечестивого супротивника. Проте правовірні мусульмани засудили 'Алі за цей учинок, наполегливо радили й навіть наказували йому повернутися до зброї. Однак усі їхні вмовляння виявилися марними. Тоді вони покинули 'Алі. Та халіф, отямившись, після деяких міркувань, усе ж таки, змінив своє рішення – він покаявся в тому, що довірився рішенням суддів, і запрягся продовжити бій проти Му'авії. Абу Кахтан наголошує: відповідно до усталеної традиції (вищезгадувані випадки з халіфом 'Усманом і 'А'ішею), правовірні прийняли від 'Алі це покаяння, однак воно виявилось нещирим: халіф порушив своє слово й повернувся до попереднього рішення. Ібадиський автор робить такий висновок: «Мусульмани пішли від 'Алі в місцевість, називану Нахраван, після того як він зробив свій вибір на користь третейського розгляду й припинив боротьбу проти сторони, що вчинила несправедливість, обрав мирське й виявився ошуканцем, при тому що раніше він чесно виконував свій обов'язок і боровся проти сторони, що вчинила несправедливість, уважаючи за необхідне битися з ними, поки вони не відмовляться від свого нечестя й не повернуться до істини й справедливості – саме так чинив 'Алі у випадку з Талхою і аз-Зубайром, допоки вони не зреклися свого нечестя й не стали покірними».

Наслідуючи традиційний для мусульманської літератури виклад бою при Сиффіні, Абу Кахтан передає дискусію, що виникла між колишніми прибічниками 'Алі й Ібн 'Аббасом, відрядженим до табору бунтівників для того, аби переконати їх повернутися до халіфа. Переможцями в цій полеміці постають «правовірні мусульмани», тобто мухаккімі: «Після того, як мусульмани відокремилися від 'Алі, він відрядив до них Ібн 'Аббаса, аби той переконав їх своїми доводами. Ібн 'Аббас навів їм у якості аргументу слова Аллаха, Великого й Славного: 'І якщо ви побоюєтеся розбрату між ними, то пошліть до них суддю з його родичів і суддю з її родичів'¹³. Мусульмани відповіли йому: у будь-якому

¹³ Коран, 4 («Жінки»): 39 (35). Очевидно, ця норма, що встановлює утворення третейського суду при розгляді справ, врегульовує сімейні правовідносини, оскільки стосується подружжя – чоловіка і жінки, – і

питанні, задля вирішення якого Аллах наказав судити людям, повинні судити люди; однак у тих питаннях, які розсудив сам Аллах, не призначивши суддю серед людей, не можемо судити ані ми, ані будь-хто інший. Натомість, Аллах виніс вирок угрупованню [мусульман], яке вчинило несправедливість, коли сказав: 'Бийтеся з тим (угрупованням. – Д. Р.), що несправедливе, поки воно не повернеться до виконання веління Аллаха'¹⁴. Стосовно людей Писання Він виніс такий вирок: 'Бийтеся з тими, хто не вірить в Аллаха й у День Останній, не дотримується заборон Аллаха і Його Посланця й не сповідує істинну віру, – це люди, яким було послане Писання, – допоки вони не віддадуть відкуп (*джиз'я*) власноруч, будучи приниженими'¹⁵. А стосовно язичників з-поміж арабів Він виніс такий вирок: 'Бийтеся з ними, поки не зникне спокуса, і поки вся релігія не належатиме лише Аллахові'¹⁶, – тобто поки не припиниться язичництво. Він повідомив нам про тих, з ким ми боремося, – хто є хто. Якщо це язичники'¹⁷, то ми повинні тримати над ними занесений меч, поки вони не заплатять *джиз'ю*; якщо ж вони – ті, хто вчинив несправедливість, то ми повинні тримати над ними меч, поки вони не повернуться до виконання веління Аллаха. А вони (Му'авія і його прибічники. – Д. Р.), клянемося Аллахом, не повернулися [до виконання веління Аллаха], не заплатили *джиз'ю* і не підкорилися!

Після того як мусульмани навели свої доводи Ібн 'Аббасові, хай помилує його Аллах, він не зміг нічого заперечити їм, оскільки правда була на їхньому боці. Тоді він повернувся до 'Алі й сказав йому: 'Здолали тебе люди [у цій суперечці]!' І він передав йому їхні слова, після чого 'Алі спитав: 'Ну а ти що скажеш, Ібн 'Аббасе?'. Ібн 'Аббас відповів: 'Я не буду за них, але й не буду проти них'».

навіть чи могла використовуватися під час залагодження політичного конфлікту – про що, зокрема, свідчить відповідь мухаккімітів на такий аргумент Ібн 'Аббаса.

¹⁴ Коран, 49 («Кімнати»): 9 (9). Аллах встановлює поведінку пров'ірних стосовно мусульман, які ворогують один з одним.

¹⁵ Коран, 9 («Каяття»): 29 (29).

¹⁶ Коран, 8 («Здобич»): 40 (39).

¹⁷ Згідно з логікою попередніх міркувань Абу Кахтана, тут замість «язичники» повинно бути «люди Писання».

їбадитський автор зауважує: позиція колишніх приборчників 'Алі, які засудили ідею третейського розгляду (у творі Абу Кахтана вони, на противагу всім іншим, іменуються мусульманами), є цілком справедливою й обґрунтованою, а їхня справа є «ясною й нехитрою». 'Алі не дослухався до порад мусульман, на нього не подіяли їхні аргументи – «відповідно до того, що було відомо Аллахові наперед про цю *фїтну*». Мусульмани зреклися 'Алі, бажаючи битися з Му'авією, і висунули своїм новим ватажком 'Абдаллаха б. Вахба ар-Расїбі. Однак, за свідченням Абу Кахтана, 'Алі й Му'авія уклали між собою угоду про те, що кожен із них утримуватиме тих своїх прихильників, які будуть противитися їхній домовленості про третейський суд. Відповідно до цієї угоди, коли мусульмани виступили проти Му'авії, він звернувся до 'Алі: «Захисти мене від своїх прихильників, а якщо ні, то дозвоь мені воювати проти них». Дослухавшись до вимоги Му'авії, «'Алі напав на своїх соратників, братів і сподвижників – тих, хто разив перед ним мечем і колов списом, захищаючи іслам. Усі вони були людьми шляхетними, і серед них – ті, кого називали стовпами мечеті, тому що вони подовгу вистоювали молитву, і на чолі й на колїнах у них були мозолі, як у верблюдів, від того що вони подовгу молилися. 'Алі ж зробив свій вибір і виступив проти людей істини, які боролися заради його слави й слави ісламу. Він не схотїв облишити їх у той час, коли Му'авія був їхнім ворогом. Якби мусульмани перемогли Му'авію, то 'Алі позбувся б його без бою з ним, а якби Му'авія перемїг мусульман – то саме цього хотїв 'Алі. Отож, 'Алі виступив проти мусульман разом із тими, хто пішов за ним, і напав на мусульман, коли ті молили Аллаха про порятунок. 'Алі не залишив їм шансїв і напав на них разом із різним набродом, який не мав ані розуму, ані віри. Мусульмани билися, боронячи себе, поки 'Алі не винищив їх усіх, хай помилює їх Аллах, крім чотирьох чоловіків <...>, які змогли врятуватися й залишилися живими. Урятувалося четверо з чотирьох тисяч мусульман <...> із найкращих. Після того як 'Алі винищив їх, іслам утасмничився й занепав. 'Алі сам перебив своїх сподвижників і помічникїв, і це стало гарною новиною для Му'авії й 'Амра б. ал-'Аса, які бажали влади (*мулк*) для себе».

Третейський суд у викладі Абу Кахтана є логїчним наслідком підступності Му'авії й 'Амра б. ал-'Аса, з одного боку, і

нерозумності ‘Алі і його злочинного небажання дотриматися закону – із другого. Події, що призвели до третейського розгляду й стали його наслідком, іменуються *фїтною* і сприймаються автором як чергове, задалегідь замислене випробування Аллаха, ціль якого цього разу – виявити гріховність ‘Алі б. Абу Талїба: «Коли ж настав час [здійснитися тому, що було передбачено] у Книзі Аллаха, Всевишній побажав виявити гріховність ‘Алі б. Абу Талїба так само, як виявив раніше гріховність ‘Усмана. Аллах наперед знав про *фїтну*, що станеться, а Посланник Аллаха, хай благословить його Аллах і врятує, застерігав їх від *фїтни*, говорячи – принаймні, ми чули таке, Аллах знає краще: ‘Повстануть у моїй громаді двоє суддів, які помиляються й уводять в оману тих, хто за ними йде’. Абу Муса був одним із передавачів цього хадїса, але він так і не зміг скористатися з того, що передавав, – згідно з передбаченням Аллаха, – адже Абу Муса став одним із цих двох суддів. Хай убереже нас Аллах від омани після того, як ми отримали провід [Всевишнього]! <...> Потім вони (‘Алі й Му‘авїя. – Д. Р.) домовилися про третейський суд. ‘Алі призначив суддею Абу Мусу ал-Аш‘арі, а Му‘авїя – ‘Амра б. ал-‘Аса, і обидві партії задовольнилися цим: вони погодилися, що суддями будуть Абу Муса ал-Аш‘арі й ‘Амр б. ал-‘Ас. Вони також погодилися, що задовольняться будь-яким вирокком цих суддів: якщо судді присудять халїфат ‘Алі – вони задовольняться цим рішенням, якщо судді присудять його Му‘авїї – вони задовольняться й цим рішенням, а якщо судді присудять його кому-небудь третьому – вони задовольняться цим рішенням також. Вони дійшли згоди щодо цього. Одначе це не має нічого спільного з релїгією Аллаха, і рішення тут очевидне. <...> І от, коли вони зібралися для третейського розгляду, Абу Муса вийшов уперед й [оголосив про] усунення ‘Алі й Му‘авїї. Після цього встав ‘Амр б. ал-‘Ас і [оголосив про] усунення ‘Алі й утвердження Му‘авїї. Таким чином, вони дійшли згоди щодо усунення ‘Алі, і він заслуговував на це, але розійшлися в думках із приводу Му‘авїї. <...> Аллах так і не вказав жодному з них правильний шлях у його справі».

Оповідь про ‘Алі завершується висновком, у якому добре проглядається мораль, адресована сучасникам Абу Кахтана: «‘Алі позбавився влади й був незадоволений рішенням суду, яке сам зобов’язався виконувати. Він зажадав продовжити боротьбу проти

Му'авії, але тепер 'Алі покинули всі: за ним не пішов жоден із тих, хто мав бажання битися проти Му'авії. Люди залишили 'Алі напризволяще: його покинули ті, котрі відкинули третейський розгляд, і ті, котрі були задоволені винесеним вироком. 'Алі не погодився з рішенням суду, і що ж?! Якщо суд – це помилка, то не треба було призначати суддю. Вийшло так, що 'Алі zostався незадоволений тим, кого сам призначив суддею, і не прислухався до тих, хто давав йому розумні поради, у такий спосіб позбавивши себе й милості Аллаха, і влади. Він був покинутий усіма, допоки Аллах не послав проти нього 'Абд ар-Рахмана б. Мулджама, хай помилує його Аллах (sic! – Д. Р.). І він убив 'Алі, перебуваючи у праведному гніві в ім'я Всевишнього, помстившись 'Алі за кров мусульман».

Отже, у своїй Сирі Абу Кахтан відтворює традиційне в ібадитському середовищі ставлення до 'Алі б. Абу Таліба – законно обраного халіфа, який схибив, надавши перевагу рішенням людей перед велінням Аллаха, а потім відмовився покаятися у вчиненому переступі, остаточно перетворившись на правителя-кафіра.

Абу Кахтан трактує щиросердне каяття грішника (або правопорушника) як важливий і необхідний акт, що засвідчує повернення особи, винної в учиненні протиправних дій, до істинного ісламу, закону, установленому Аллахом і його Посланником. Каяття повинно бути щиросердним, у разі скоєння злочину публічного характеру – привселюдним, а за певних обставин – супроводжуватися відновленням матеріальних прав потерпілої сторони за рахунок правопорушника. Приклади з історії, які наводить Абу Кахтан, – удаване каяття 'Усмана, щире каяття 'А'іші, відмова Талхи й аз-Зубайра покаятися, каяття халіфа 'Алі й, після цього, недотримання ним свого слова – імпліцитно співвідносяться автором тексту з подіями кінця IX ст. в Омані, свідком яких він був. З формально-юридичного боку, акт щирого каяття, вчинений із дотриманням усіх необхідних процесуальних вимог, змінює правовий статус особи, яка вчинила протиправні дії, реабілітує її в лавах правовірних мусульман, тоді як відмова покаятися (до неї прирівнюється нещире або вдаване каяття) закріплює її в статусі грішника й, залежно від серйозності скоєного злочину, дозволяє мусульманам виступити проти порушника зі зброєю в руках і навіть убити його (зокрема у тому випадку, якщо цим порушником є очільник мусульман).

Халід б. Кахтан діяв у той час, коли ставлення ібадитів до 'А'іші як однієї з *мустафайат* («обраних мусульманок») і авторитетної хранительки традиції Пророка сформувалося остаточно й перегляду не підлягало. Намагаючись уникнути протиріччя між високим статусом 'А'іші, з одного боку, та кричущою неприправністю її вчинку – з іншого, ібадитський автор вдається до інтерпретації, унаслідок якої 'А'іша постає жертвою підступності Талхи й аз-Зубайра – добродійною мусульманкою, котра, під впливом *кафірів*, стала на хибний шлях, проте скоро усвідомила свою помилку, привселюдно вчинила щире каяття й благополучно повернулася до ісламу.

Звертає на себе увагу висока оцінка ібадитським ідеологом фігури 'Аммара б. Йасіра: у викладі Абу Кахтана 'Аммар спонукає 'А'ішу до каяття після «бою верблюда», повернувши її, удову Пророка й доньку Абу Бакра, у лоно ісламу; умовляє 'Алі б. Абу Таліба продовжити бій проти Му'авії, намагаючись навернути халіфа, близького до вчинення переступу, до правильного шляху; мобілізує і власним прикладом надихає прибічників 'Алі на боротьбу з Му'авією, фактично перебираючи на себе виконання одного з найважливіших обов'язків повелителя правовірних – *джихада* проти «гнобителів» (*ахл ал-баї*); зрештою, саме в уста 'Аммара б. Йасіра вкладається гасло *тахкіма* (хоча і в дещо зміненому вигляді: «Істина Аллаха важливіша за вирок двох суддів!»). Неважко помітити, що таким чином автор тексту виокремлює 'Аммара б. Йасіра в якості ідейного предтечі ібадизму, в основі якого лежить принцип верховенства веління Всевишнього над будь-яким рішенням людей, розвинутий ібадитськими ідеологами в концептах *вілайя* – дружби між мусульманами (тобто тими, хто виконує веління Всевишнього) і Аллахом і всіх правовірних мусульман між собою – і *бара'а* – остаточного зречення мусульманами всіх непокірних (тобто тих, хто не виконує веління Аллаха, повстав проти нього).

ЛІТЕРАТУРА

- Коран** / пер. и коммент. И. Ю. Крачковского. Москва, 1990.
Коран / перевод смыслов Э. Р. Кулиева. Москва, 2004.

Коран: Репринт. воспроизведение изд. 1907 г. в двух томах: Пер. с араб. Г. С. Саблукова. Москва, 1990.

Ан-Наубахти, ал-Хасан ибн Муса. **Шнитские секты.** Москва, 1973.

Ас-Сійар ва-л-джавабат лі-'улама' ва-а'иммат 'уман. Ал-джуз' ал-аввал. Салтанат 'Уман, 1989.

...ас-Сійар ал-'уманіййа – **Тіджарат ал-'улама' ва-с-сійар ал-'уманіййа.** Рукопис № 1082 II Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка.

Большаков О. Г. **История Халифата.** 3. Между двух гражданских войн (656–696). Москва, 1998.

Радівілов Д. А. Космогонія Халіда б. Кахтана // **Орієнтальні студії в Україні.** До ювілею Л. В. Матвеевої. Збірник наукових статей. Київ, 2010.

Радівілов Д. А. Отставка имама ас-Салта б. Малика: аргументы «против» // **Сходознавство,** № 52. Київ, 2010.

EI – **The Encyclopaedia of Islam.** New Edition. Vol. I. Leiden, 1986.

Ал-Буса'іді, Саліх б. Ахмад. б. Сайф. **Рівайат ал-хадіс 'інда-л-ібадіййа: діраса мукарана.** Ал-Мафрак: Джамі'ат Ал ал-Байт, 1998 // www.waleman.com/books/pdf/rwayat-alhdeeth-end-alebadyah.pdf (лютий 2011 р.).

Ас-Самаді, 'Абд ал-Хамід Хасан. Ас-Сіра ал-Кахтаніййа, Сірат Абі Кахтан Халід б. Кахтан // **А'мал ал-мултака ал-'ілмі ал-сані хаула масадір ат-таріх ал-'умані.** Ал-Мафрак: Джамі'ат Ал ал-Байт, 2003.